

DE KOMEET UIT HET JAAR 1018

Kees Nieuwenhuijsen

In de Middeleeuwen beschouwde men kometen en andere natuurverschijnselen als voortekens voor grote veranderingen of dramatische gebeurtenissen. Inderdaad werden belangrijke veldslagen en troonswisselingen wel eens ‘aangekondigd’ door een komeet aan het firmament. Het bekendste voorbeeld komt uit het jaar 1066, toen in maart de komeet van Halley verscheen, en in oktober de befaamde Slag bij Hastings plaatsvond. Koning Harald Godwinsson vond toen de dood en Willem de Veroveraar greep de macht in Engeland.

Ook in ons eigen land heeft in diezelfde periode een veldslag plaatsgevonden die in verband wordt gebracht met de verschijning van een komeet: op 29 juli 1018 vocht graaf Dirk III tegen een leger van de Duitse keizer Hendrik II. Deze Slag bij Vlaardingen is lang niet zo bekend als de Slag bij Hastings, maar was voor ons land wel degelijk van groot belang. Dirk III wist, met hulp van de plaatselijke bevolking en dankzij de drassige bodem, het keizerlijke leger een smadelijke nederlaag toe te brengen. Daarmee legde hij de grondslag voor de zelfstandigheid van *West-Frisia*, het latere Holland.

Dirks victorie is in verschillende kronieken uit de elfde eeuw beschreven, en ook latere geschiedschrijvers vermelden de veldslag. Daarbij spreken ze ook van een komeet die in datzelfde jaar 1018 te zien was. De middeleeuwse bronnen geven echter geen eenduidig verhaal: volgens sommige auteurs verscheen er vóór 29 juli een komeet aan de hemel en volgens anderen juist ná die datum. Dit artikel tracht uit te vinden wat het juiste verhaal is, en hoe het komt dat er ook een andere versie bestaat.

Een uitgebreid verslag over de gebeurtenissen in Vlaardingen in het jaar 1018 is te vinden in *De diversitate temporum*, een werk van de monnik Alpertus van Metz. Hij woonde in of in de buurt van Utrecht en schreef zijn kroniek in de jaren 1021 tot 1024.¹

Alpertus vertelt dat er in de winter van 1016/1017, na middernacht, een maansverduistering was. Vervolgens was er in het jaar 1018 met Pasen een zonsverduistering en in de loop van dat jaar was een komeet zichtbaar aan de noordelijke hemel. “Voordat dit teken aan de hemel verscheen, is er oorlog uitgebroken nabij de zee kust.” Hierna geeft Alpertus zijn relaas van de Slag bij Vlaardingen op 29 juli. Na het verschijnen van de komeet volgden volgens Alpertus bij vele volkeren oorlogen en bloedvergieten. Dit kan niet slaan op het gevecht bij Vlaardingen maar is wellicht een verwijzing naar de inname van Kiev door het Poolse leger op 14 augustus 1018 of naar de grote veldslag in Canne (Zuid-Italië), twee maanden daarna.²

Volgens *De diversitate temporum* volgde de verschijning van de komeet in 1018 dus na de Slag bij Vlaardingen. Echter, het is altijd de vraag of de informatie uit zulke oude bronnen wel betrouwbaar is.

Voor de twee verduisteringen die Alpertus meldt bestaat onafhankelijke bevestiging, en wel uit een heel moderne bron, namelijk de website van NASA. Daar kan men alle maans- en zonsverduisteringen van 2000 voor Chr. tot 3000 na Chr. opzoeken, met alle details qua tijd en plaats.³ Alpertus’ maansverduistering komt overeen met de vermelding van NASA dat er op 17 november 1016 een volledige maansverduistering was die in onze regio tussen 4 en 6 uur ’s nachts te zien was. Er waren elk jaar wel een of twee maansverduisteringen maar andere verduisteringen in die jaren komen niet in aanmerking omdat ze niet totaal waren of niet plaatsvonden in de winter of na middernacht.

De zonsverduistering met Pasen komt overeen met de gedeeltelijke zonsverduistering die volgens NASA op 18 april 1018 op het eind van de dag in onze streken te zien was. Uit verschillende bronnen weten we dat in dat jaar, met Pasen, de keizer zijn Rijksdag te Nijmegen hield.⁴ De paasweek

¹ Van Rij (1980 en 1999). Zie ook Nieuwenhuijsen & de Ridder (2012) voor de relevante fragmenten van de in dit artikel aangehaalde middeleeuwse bronnen (oorspronkelijke teksten en Nederlandse vertaling).

² Wikipedia, veldslagen in het jaar 1018.

³ Website NASA.

⁴ Thietmar van Merseburg (MGH SRG N.S. 9, p. 502); Alpertus van Metz (van Rij, 1980); *Annalen van Quedlinburg* (MGH SRG 72, p. 551); twee keizersoorkonden uit 1018 (MGH DD H II nummers 385 en 386).

duurde van 6 april t/m 12 april, dus Alpertus heeft die week een beetje opgerekt.⁵

Wat de twee verduisteringen betreft lijkt Alpertus' berichtgeving dus redelijk betrouwbaar te zijn. Ook voor zijn bewering dat er na de Slag bij Vlaardingen een komeet te zien was bestaat bevestiging, en wel uit andere middeleeuwse bronnen.

Thietmar van Merseburg meldt in het jaar 1018 eveneens de Slag bij Vlaardingen (op 29 juli) en een komeet (in de maand augustus). Deze komeet verscheen in het sterrenbeeld de Grote Beer, dus aan de noordelijke hemel.⁶ Thietmar overleed op 1 december 1018. Hij was dus tijdgenoot van de gebeurtenissen in Vlaardingen en hij heeft ze heel kort na dato beschreven.

De *Annalen van Ulster* (vijftiende eeuw) noemen in de herfst van 1018 en voor de duur van 14 dagen een komeet.⁷ Dit stemt goed overeen met Alpertus en Thietmar.

Helemaal aan de andere kant van de wereld, in Japan, Korea en China, zagen astronomen in 1018 vanaf 3 augustus en voor de duur van 37 dagen een komeet in het sterrenbeeld de Grote Beer.⁸

Al deze middeleeuwse bronnen duiden, onafhankelijk van elkaar, op dezelfde komeet die kort na de Slag bij Vlaardingen van 29 juli 1018 verscheen aan de noordelijke hemel, in het sterrenbeeld de Grote Beer.

De *Annalen van Quedlinburg*, opgesteld rond 1025, melden in het jaar 1018 (zonder datum) een komeet die grote verwoestingen door Dirk 'verkondigde' (*nunciavit*).⁹ Dit verkondigen kan voor aankondigen betekenen, maar ook

vertellen (achteraf). De Zuid-Italiaanse *Annales Beneventani* (circa 750-1130) noemen een 'harigester' in het jaar 1018, zonder verdere bijzonderheden.¹⁰ Deze twee berichten geven dus geen duidelijke aanknopingspunten.

Er zijn ook diverse bronnen die expliciet zeggen dat er een komeet voorafging aan de Slag bij Vlaardingen.

De *Bisschopskroniek van Kamerijk* geeft een verslag van de veldslag van 29 juli 1018 en sluit af met de woorden "Weet echter dat voorafgaand aan deze strijd bijna vier maanden lang een komeet is gezien, die echter wonderlijker was dan gewoonlijk, en wel in een zeer langgerekte vorm".¹¹ Deze kroniek werd in 1024 en 1025 opgesteld door een onbekende geestelijke.¹²

De kroniekschrijver Sigebert van Gembloers, die 60 tot 80 jaar later werkte, meldde een komeet in het jaar 1017, ook gedurende vier maanden, en voorafgaand aan de Slag bij Vlaardingen.¹³

Sigeberts kroniek vormde vervolgens de bron voor de *Annalen van Egmond* (opgesteld 1112-1121)¹⁴ en daarop baseerde later in de Middeleeuwen Johannes de Beke zijn *Chronographia* (circa 1346). Beke legde een direct verband tussen de komeet en de Slag bij Vlaardingen: "In het jaar des Heren 1017 was een grote komeet met een langgerekte vorm voortdurend te zien, en hetzelfde jaar werd om deze reden de zware strijd tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland nog heviger."¹⁵ Sigeberts bericht over de komeet werd bijna letterlijk, maar zonder vermelding van de veldslag, overgenomen in de *Annalen van Reims en Keulen* (circa 1150) en in de *Annalen van Tiel* (veertiende - vijftiende eeuw).¹⁶

⁵ De *Annalen van Reims en Keulen* melden een zonsverduistering met Pasen in het jaar 1023 (MGH SS XVI, p. 731). Vermoedelijk bedoelen ze hier de zonsverduistering die Alpertus in 1018 noemt want in omliggende jaren waren er volgens NASA geen zonsverduisteringen in de Paastijd. Deze annalen noemen tal van zonsverduisteringen en verschillen daarbij wel vaker een jaar of meer met de NASA-gegevens.

⁶ MGH SSRG N.S. 9, p. 526-527.

⁷ Website Annals of Ulster.

⁸ Ho Peng Yoke (1962, nummers 360 en 362).

⁹ MGH SRG 72, p. 551-552.

¹⁰ MGH SS III, p. 178. Niet opgenomen in het bronnenoverzicht van Nieuwenhuijsen & de Ridder (2012).

¹¹ MGH SS VII, p. 471.

¹² Aanvankelijk schreef men de *Bisschopskroniek* toe aan bisschop Balderic van Doornik (1098-1113). Later bleek dat de kroniek van lang voor diens tijd dateert. Wellicht was de auteur Fulco, een kanselier van het bisdom Kamerijk, overleden vóór het jaar 1036 (Van Mingroot, 1975, p. 283; 2005, p. 12, 60 en 371).

¹³ MGH SS VI, p. 355. Volgens Deploige (2010, p. 1358) werkte Sigebert tussen 1086 en 1106.

¹⁴ Gumbert-Hepp, Gumbert & Burgers (2007, p. 122).

¹⁵ Bruch (1973, p. 75).

¹⁶ MGH SS XVI, p. 731; MGH SS XXIV, p. 23.

Welk van deze twee versies moeten we nu geloven? We stelden al vast dat er voor de komeet direct na de veldslag diverse onafhankelijke bronnen zijn en dat dit bericht daarom geloofwaardig is. Waren er dan misschien twee kometen?

De middeleeuwse annalen en kronieken die een komeet voorafgaand aan 29 juli vermelden zijn allemaal te herleiden zijn tot één enkele bron, namelijk de *Bisschopskroniek van Kamerijk*. Die maakte voor het eerst gewag van de komeet vooraf en van de periode van vier maanden. Dat bericht werd, in bijna dezelfde woorden, overgenomen door Sigebert, die op zijn beurt de bron vormde voor tal van latere kroniekschrijvers. Omdat nergens anders in de contemporaine bronnen sprake is van een komeet voorafgaand aan 29 juli 1018, is de geïsoleerde melding uit Kamerijk zeer twijfelachtig. Toch wordt de Kamerijkse kroniek gewoonlijk als goed geïnformeerd beschouwd, dus dit afwijkende verhaal kunnen we niet zomaar terzijde schuiven.

Hoe kwam de Kamerijkse monnik bij zijn komeet gedurende vier maanden voorafgaand aan 29 juli 1018?

Het antwoord is te vinden bij Alpertus van Metz. Een voor ons onderwerp essentiële passage in *De diversitate temporum* betreft de jaren 1016-1018: *Anno uno antequam concilium Noviomago indictum esset, luna post mediam noctem hiberno tempore defecit, et rege sequenti anno in eodem loco consistente, in paschali ebdomada solis eclipsis facta est. Tercio quoque anno cometes in aquilonari parte coeli longissimis crinibus et pallida specie visus est. Sequuntur hoc signum multa bella, et in plurimis nationibus maximus sanguis hominum per praelia fusus est. Antequam hoc prodigium in coelo appareret, circa litus oceani bellum coortum est.*

Van Rij heeft dit als volgt vertaald:

Een jaar vóór de Rijksdag te Nijmegen bijeengeroepen was, is in de winter, na middernacht, de maan verduisterd, en toen de koning het jaar

daarop op die plaats verbleef, vond in de Paasweek een zonsverduistering plaats. Het jaar daarna is in het noorden een komeet aan de hemel verschenen, met een bijzonder lange staart en een bleke kleur. Op dit teken volgden vele oorlogen, en bij vele volkeren zijn in veldslagen stromen bloed vergoten. Voordat dit teken aan de hemel verscheen, is er oorlog uitgebroken nabij de zee-kust.¹⁷

Cruciaal is hier de term *'tercio quoque anno'*. Van Rij vertaalt dit met 'het jaar daarna' (namelijk na de twee voorafgaande jaren). Dit is niet onjuist, maar een exactere vertaling is: 'in het derde jaar'. Alpertus vertelt dat er in het eerste jaar (eind 1016) een maansverduistering was, in het tweede jaar (voorjaar 1018, maar volgens de Paastelling: 1017) een zonsverduistering en in het derde jaar (1018) een veldslag bij Vlaardingen en daarna een komeet.

Het heeft er alle schijn van dat de schrijver van de *Bisschopskroniek van Kamerijk* de tekst van Alpertus onder ogen heeft gehad maar dat hij de term *'tercio quoque anno'* op zijn eigen wijze heeft geïnterpreteerd. Alpertus bedoelde 'het derde jaar' (na het eerste en het tweede), maar de term kan ook worden opgevat als 'een derde [deel van het] jaar'. Dat is vier maanden. Bovendien lijkt de Kamerijkse auteur de Slag bij Vlaardingen gerekend te hebben onder Alpertus' vele oorlogen die volgden.

De strekking van het verhaal wordt dan: vanaf Pasen (6 april) was er gedurende 1/3 jaar = vier maanden een komeet te zien, en de slag van 29 juli volgde direct daarop. Deze versie is vervolgens een eigen leven gaan leiden.¹⁸

Het is logisch dat Sigebert, met de Kamerijkse tekst in de hand en met toepassing van de paasstijl, de komeet in het jaar 1017 plaatste. Hij veronderstelde dat de komeet vier maanden voor 29 juli voor het eerst zichtbaar was, dus kort voor Pa-

¹⁷ Van Rij (1999, p. 76-77).

¹⁸ De term *'tercio quoque anno'* kan ook nog betekenen 'elk derde jaar' = 'om de twee jaar'. In middeleeuws Latijn betekende 'elke derde jaar': in jaar 1 wel, in jaar 2 niet, in jaar 3 weer wel, dus om het andere jaar. Deze betekenis kan hier niet aan de orde zijn omdat het dan zou gaan om een periodieke komeet, wat

niet zou passen in de context van het bericht van Alpertus. Bovendien zou de komeet dan vaker vermeld zijn in de bronnen. Tenslotte hebben alle bekende periodieke kometen een omlooptijd van (veel) meer dan 3 jaar (website Periodic Comets).

sen (6 april) 1018. Het jaartal 1017 zien we vervolgens in de Hollandse en Utrechtse bronnen steeds weer terugkomen.

Een voor dit betoog belangrijke veronderstelling is, dat de Kamerijkse auteur het werk van Alpertus heeft gekend. Sterker nog: hij moet de letterlijke tekst van *De diversitate temporum* onder ogen hebben gehad, want het gaat niet om de globale strekking van een bericht over een komeet (die zou ook nog uit een andere, gemeenschappelijke bron kunnen komen), maar om de exacte formulering ervan.

Er zijn wel wat bezwaren in te brengen tegen die veronderstelling. Volgens de laatste inzichten werkte Alpertus in 1021-1024 en werd de Kamerijkse kroniek in 1024-1025 opgesteld.¹⁹ Dat zou dus net op elkaar aan kunnen sluiten, maar de inkt van Alpertus moet dan bijna nog nat zijn geweest toen hij in Kamerijk werd gelezen.

Beide werken zijn nauwgezet door historici bestudeerd, maar niemand heeft nog geopperd dat men in Kamerijk gebruik heeft gemaakt van het werk van Alpertus van Metz.²⁰

Als de Kamerijkse auteur in 1024-1025 werkte dan moet hij de komeet uit 1018 zelf hebben meegemaakt, en had hij zich kunnen herinneren dat deze niet in het voorjaar maar in het najaar verscheen, en niet gedurende vier maanden maar slechts voor een paar weken. Hij zou zich dan meer hebben laten leiden door de tekst van Alpertus dan door zijn eigen geheugen. Dat zou toch merkwaardig zijn.

De genoemde bezwaren vervallen wanneer we aannemen dat de zin over de komeet niet in de oorspronkelijke tekst van de *Bisschopskroniek van Kamerijk* voorkwam, maar daar pas later aan is toegevoegd. Helaas is het niet meer mogelijk om dit vast te stellen. Het originele manuscript van de *Gesta episcoporum Cameracensium* bestond uit drie boeken. In 1615 verzorgde de theoloog George Colveneere hiervan de eerste uitgave in druk.²¹ Nadien raakte het laatste van de drie boeken zoek en juist daarin (in hoofdstuk 19) waren de berichten over Vlaardingen opgetekend. We

weten dus niet of de aantekening over de komeet op de een of andere manier afweek van de rest van het manuscript.

Toch is er wel iets over te zeggen. Van Mingroot stelde al vast dat de *Bisschopskroniek* de gebeurtenissen over het algemeen in de juiste historische volgorde presenteert.²² Ook op detail-niveau, binnen het relaas over Vlaardingen, is er een keurige chronologie die begint met een beschrijving van het Merwede-gebied en de vestiging van Dirk III aldaar, en vervolgens via de voorbereidingen op de strafexpeditie, het verloop van de veldslag en de afwikkeling ervan tenslotte verhaalt hoe bisschop Gerard van Kamerijk het nieuws over de slag verneemt. De mededeling dat er vooraf ook nog een komeet te zien was, past niet in de chronologie maar komt daar als mosterd na de maaltijd achteraan. Al aan het begin van het relaas, op de juiste plek in de opeenvolging der gebeurtenissen, meldde de kroniekschrijver een ander slecht voorteken, namelijk het instorten van de crypte van de Onze Lieve Vrouwekerk in Maastricht. Als hij al bezig was voortekens te noemen dan had hij ook de komeet kunnen meenemen, maar dat is niet gebeurd. Het lijkt er daarom sterk op dat de oorspronkelijke auteur niets wist van een komeet of dat hij er niet over wilde schrijven, en dat een ander het bericht heeft toegevoegd.

Voorts is aangetoond dat het grootste deel van het derde boek in 1024-1025 is geschreven, maar dat enkele van de laatste hoofdstukken pas in 1051-1054 tot zijn stand gekomen.²³ De tweede auteur kan ook in de bestaande hoofdstukken een en ander hebben toegevoegd.

De eerste twee originele boeken van de *Bisschopskroniek* bevinden zich nog in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Uit een vergelijking van die manuscripten met de uitgave uit 1615 blijkt dat Colveneere wel een notitie maakte wanneer iets in de marge was bijgeschreven, maar onvermeld liet dat het handschrift soms veranderde.²⁴

¹⁹ Van Rij (1999, p. 13); van Mingroot (1975); Riches (2007).

²⁰ Bethmann (1846, p. 394); van Mingroot (1975); van Rij (1999, p. 28); Riches (2007, p. 38); website Narrative Sources (NaSo IDs G059 en NL0424).

²¹ Colveneere (1615).

²² Van Mingroot (1975, p. 324).

²³ Van Mingroot (1975, p. 323-331); Riches (2007, p. 19-23).

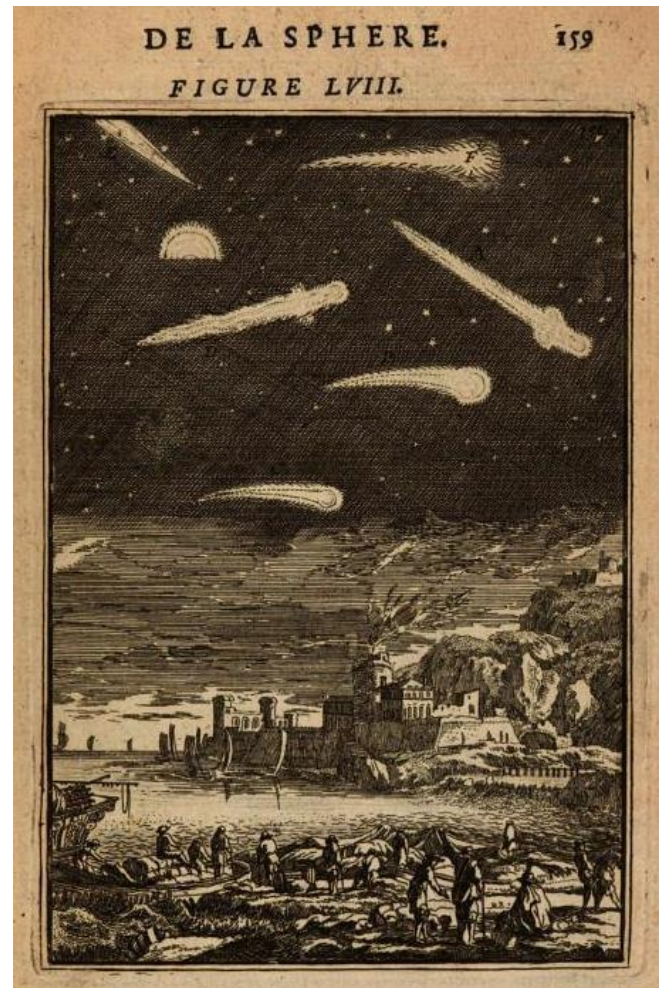
²⁴ Riches (2007, p. 23, n. 108, p. 28 en p. 33).

In zijn uitgave meldt Colveneere bij het bericht over de komeet geen enkele bijzonderheid.²⁵ Daaruit moeten we concluderen dat dit bericht niet later in de marge of tussen de regels is gekrabbeld. Niet uit te sluiten is, dat het door een andere hand netjes onder het oorspronkelijke verhaal is bijgeschreven.

De veronderstelling is dus dat vele jaren na 1024 iemand die de komeet uit 1018 niet zelf had meegemaakt maar wel *De diversitate temporum* had gelezen, in boek III onderaan hoofdstuk 19 een zin erbij heeft geschreven. Door een onjuiste interpretatie van de tekst van Alpertus kwam hij tot een periode van vier maanden voorafgaand aan 29 juli. Het is aannemelijk dat dit bijschrijven in de jaren 1051-1054 is gebeurd, toen er meer aanvullingen in boek III werden gemaakt. Het moet in elk geval voor de tijd van Sigebert van Gemblours (1086-1106) zijn geweest, want die maakte gebruik van de aantekening. Diverse kroniekschrijvers hebben het vervolgens van Sigebert overgenomen, en waarschijnlijk hebben ze dat met graagte gedaan, want met zo'n dramatisch voortekken konden ze een nog mooier verhaal vertellen. Vandaar dat het misverstand wijd verbreid is.

Hiermee is een mogelijke verklaring gegeven voor het ontstaan van de mythe van een komeet voorafgaand aan de Slag bij Vlaardingen. Of het verhaal werkelijk op de hier gesuggereerde wijze in de wereld is gekomen is zonder het originele manuscript van boek III niet hard te bewijzen, helaas. Wel staat vast dat het bericht in de *Bisschopskroniek van Kamerijk* afwijkt van alle andere eigentijdse bronnen en daarom niet erg geloofwaardig is.

Het is jammer voor het mooie verhaal, maar we moeten concluderen dat de komeet uit 1018 geen hemelse vooraankondiging van de Slag bij Vlaardingen was, maar een natuurverschijnsel dat pas naderhand plaatsvond.

Een zeventiende-eeuwse gravure van verschillende soorten kometen.

Uit: Manesson-Mallet, A., *Description de l'Univers*, Tome 1, Denys Thierry, Paris, 1683.

²⁵ Colveneere (1615, *Notae* bij III-19, p. 294).

Literatuur

Bethmann, L.C. (ed.), *Gesta episcoporum Cameracensium*, MGH SS VII, 1846, 393-525.

Bruch, H., *Chronographia Johannis de Beke*, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1973.

Colveneere, G., *Chronicon Cameracense et Atrebatense, sive historia utriusque ecclesiae III libris, ab hinc DC. fere annis conscripta a Balderico Noviomensi et Tornacensi episcopo*. Bogard, Douai, 1615.

Deploige, J., Sigebert of Gembloux, in: R.G. Dunphy (ed.), *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Brill, Leiden, 2010, 1358-1361.

Gumbert-Hepp, M., J.P. Gumbert & J.W.J. Burgers, *Annalen van Egmond*, Verloren, Hilversum, 2007.

Ho Peng Yoke, Ancient and Mediaeval Observations of Comets and Novae in Chinese Sources, *Vistas in Astronomy* 5, 1962, 127-225.

Nieuwenhuijsen, K. & de Ridder, T., *Ad Flaridingun, Vlaardingin in de elfde eeuw*, Verloren, Hilversum, 2012.

Mingroot, E. van, *Kritisch onderzoek omtrent de datering van de Gesta Episcoporum Cameracensium*, *Historica Lovaniensia* 36, Katholieke Universiteit te Leuven, Leuven, 1975.

Mingroot, E. van, *Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambrésis (1012-1092/93). Introduction, édition, annotation*, Leuven, 2005.

Riches, T.M., Episcopal Historiography as Archive, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10, 2007, 7-46.

Rij, H. van, *Gebeurtenissen van deze tijd, Alpertus Mettensis/Alpertus van Metz*, Verloren, Amsterdam, 1980.

Rij, H. van, *Alpertus van Metz, Gebeurtenissen van deze tijd, Een fragment over bisschop Diederik I van Metz en De mirakelen van de heilige Walburg van Tiel*, Verloren, Hilversum, 1999.

Websites

MGH-publicaties: <http://www.dmgh.de>

Annals of Ulster: CELT, The Corpus of Electronic Texts, <http://www.ucc.ie/celt/>

Narrative Sources: <http://www.narrative-sources.be>

NASA: <http://eclipse.gsfc.nasa.gov/eclipse.html>

Periodic Comets: <http://www.cometography.com/pergroup1.html>

Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Category:1018_in_Europe

Websites geraadpleegd: januari 2015.